

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск II

Одеса 2012

УДК 94(100) «01/17» (08)
ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Немченко. – Вип. II. - Одеса, 2012. – 138 с.

У другому випуску збірки «Libra» представлено матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 100-річчю з дня народження Ірини Володимирівни Зав'ялової, який відбувся на історичному факультеті ОНУ імені І.І. Мечникова 25 листопада 2011 р.

Збірка містить публікації ad memoriaм Римми Дмитрівни Бондар (1937 - 2011), доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків.

У статтях співробітників та випускників кафедри висвітлено актуальні проблеми історії Візантії XI – XII ст., під новим кутом зору розглянуто наукову спадщину П.М. Біцилли.

Збірку підготовлено в межах наукової теми «Цивілізація Європи: історична еволюція доби античності, середніх віків та раннього модерного часу» (№ держреєстрації - 0106U012138)

Редактор

І.В. Немченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
13 листопада 2012 р., протокол №4.

ISBN 978-966-96181-10-8

© Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

ЗМІСТ

Від редактора	5
 Матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого сторіччю з дня народження Ірини Володимирівни Зав'ялової (25 листопада 2011 р.)	
Немченко І.В. Ирина Владимировна Завьялова: страницы биографии.....	7
Перелік головних наукових публікацій І.В. Зав'ялової.....	13
Дёмин О.Б. Англоведческие исследования в научно-педагогическом наследии И.В. Завьяловой.....	14
Тоцкий П.Н. Професионал по призванию.....	31
 І.В. Зав'ялова у спогадах учнів	
Урсу Д.П. Моральный авторитет.....	38
Добролюбский А.О. Моя Завьялова.....	43
Попова Т.Н. «Среди миров...».....	48
Дёмин О.Б. Ирина Владимировна Завьялова: учитель, педагог, коллега.....	49
Шевчук Н.А. Из воспоминаний о педагоге (к 100-летию со дня рождения Ирины Владимировны Завьяловой).....	57
Багацкий В.В. Незабвенная Ирина Владимировна.....	65
Альтшуль (Жебеленко) О.Н. «Тени воспоминаний...».....	66
Милова М.И. Из воспоминаний об Ирине Владимировне Завьяловой.....	68

Гриськов А.С. Посланник культуры и добра (несколько слов об Ирине Владимировне Завьяловой)..... **70**

Руссев Н.Д. Встречи с Ириной Владимировной Завьяловой – счастливые случайности..... **75**

Ad Memoriam

Булатович С.А. Памяти Риммы Дмитриевны Бондарь..... **80**

Иванченко А.В. Р.Д. Бондар як дослідниця Орловки..... **85**

Перелік головних наукових публікацій Р.Д. Бондар..... **90**

Variae

Горнова І.С. Соціальна структура Візантії XI ст. очима Михаїла Пселла..... **93**

Луговий О.М. Хрисовул 1189 року та історія німецького й французького кварталів Константинополя..... **104**

Довгополова О.А. Стратегії пам'яті в гуманітарних традиціях: забуття, контрабанда, ілюзії повернення..... **129**

Відомості про авторів..... **137**

VARIAE

I.C. Горнова

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ВІЗАНТІЇ ХІ СТ. ОЧИМА МИХАЇЛА ПСЕЛЛА

Стаття присвячена вивченню соціальних поглядів видатного візантійського інтелектуала ХІ ст. Михаїла Пселла. Розглянуто ставлення цього автора до родовитості, змальовані його уявлення про соціальний склад візантійського суспільства свого часу та виявлена його точка зору щодо ролі кожного із станів у державному житті Візантії.

Горнова И.С. Социальная структура Византии ХІ в. глазами Михаила Пселла

Статья посвящена изучению социальных взглядов выдающегося византийского интеллектуала ХІ ст. Михаила Пселла. Рассмотрено отношение этого автора к родовитости, обрисованы его представления о социальном составе византийского общества своего времени и выявлена его точка зрения относительно роли каждого из сословий в государственной жизни Византии.

Gornova I.S. Michael Psellus' View on the Byzantine Social Structure of the 11th Century

The article is devoted to the study of social views of Michael Psellus, outstanding Byzantine intellectual of 11th century. The attitude of this author to the gentility was examined, his ideas about the social structure of Byzantine society of his time were described and his views on the role of each of the classes in the public life of Byzantium were discovered.

В рамках даної статті ми сфокусуємось на уявленнях про соціальну дійсність імперії ромеїв ХІ ст. одного з найяскравіших представників візантійської інтелектуальної традиції – Михаїла Пселла. Досить значний за об'ємом комплекс робіт, присвячених цьому видатному мислителю та його працям, має виразний ухил у бік літературознавства: вивчається письменницька майстерність Пселла, його навички та вміння риторика, стильові та жанрові особливості творів. Водночас Пселл як історик вивчений в історіографії недостатньо, а його соціальні погляди досі не ставали об'єктом спеціального дослідження, що обумовлює наукову актуальність запропонованої теми.

У «Хронографії», його головній праці, найчастіше фігурують наступні категорії населення: синклітики, військові, духівництво, міське населення і хлібороби¹. Однак функціональна стратифікація суспільства не виглядає у Пселла жорсткою і строго визначеною. Іноді він поділяє константинопольців на знать та плебс, всередині якого, в свою чергу, виділяє «самостійних осіб» і ремісників². Найчастіше рушійними силами різних подій у нього виступають воїни та цивільні чиновники³. Так, описуючи правління Зої та Феодори, Пселл зауважував: «Цивільні та військові згідно визнали над собою владу жінок і підкорилися їм з більшою охотою, ніж якби їм почав суворо наказувати якийсь поважний чоловік». Іноді цей самий принцип постає у формі протиставлення «синклітики і військовий стан» або «люди вельможні і воєначальники»⁴.

На особливу увагу заслуговує ставлення Пселла до родовитості і шляхетного походження. У «Хронографії» Пселл в багатьох випадках демонстрував чітко виражений становий підхід до опису родовитості своїх героїв. Так, він підкреслював, що імператриці Зої підшукували нареченого зі знатних, відкидаючи людей неблагородного походження. Дружину Михаїла VII Марію він прославляв за стародавність роду, не згадуючи про які-небудь інші її чесноти. Родовитість надавала виключне право на чини, і Пселл відзначав як незвичайне явище те, що молодий Константин Мономах, який перевершував інших родовитістю, не отримав високих посад⁵. Повідомляючи про відсторонення від влади і заслання Зої, Пселл з особливим пафосом описував образу, яку завдав «худородний вискочка» Михаїл V своїй «шляхетній» прийомній матері. До цього ж ряду слід включити міркування Пселла, в яких він цілком у дусі вузькостанової традиційності обурювався за приводу вискочок, які досягли свого становища, не відзначаючись ані родовитістю, ані будь-якими чеснотами⁶. В одному з місць «Хронографії», захопившись своєю місією викривача такого вискочки, який влаштував змову проти імператора Константина Мономаха, історик побивався, що у Візантії начальниками

¹ Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία : Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου / μετ. Σιδέρη Α. – Αθήνα, 1993. 5. 16; 7. 40.

² Каждан А.П. Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII веков. – М., 1974. –С.66.

³ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 1.3; 6.1; 7.1.

⁴ Ibid. 6.1; 7.30; 6.120.

⁵ Ibid. 6. 10; Mich. 9; 6.15.

⁶ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 6. 135; 6.136; 6.140.

часто ставали куплені у варварів раби і влада доручалася не «Періклам і Фемістоклам, а позбавленим честі Спартакам»⁷.

Втім, слід зазначити, що Пселла обурював не стільки факт переходу людини з низького соціального розряду у високий, скільки стрімкість і несправедливість цього переходу. Йому здався неприпустимим пропуск проміжних шаблів при сходженні по соціальних сходах. Він засуджував Михаїла VI за порушення порядку в роздачі посад: замість того, щоб підносити чиновника послідовно, василевс піднімав його через щабель або навіть через декілька. Описуючи початок правління Константина IX, він з осудом зазначав, що «хоча цивільні чини розташовані в певному порядку і існують незмінні правила їх присвоєння», імператор змішав їх, і «мало не весь ринковий набірід зарахував до синкліту». Послідовний рух по службових сходах є для нього одною з позитивних якостей особистості. Характерною у цьому відношенні є його оцінка бунтівного полководця Георгія Маніака, людини «досконалого розуму, благородства, твердої і мужньої душі», який був незнатного походження, проте пройшов всі шаблі «від носія до полководця»⁸.

Разом з тим у свідомості Пселла співіснували принципи, що мало поєднуються один з одним. В «Хронографії» і в інших творах Пселла наявні судження, які дозволяють зробити висновок про те, що для нього шляхетне походження і знатність не були факторами, які істотно визначають долю і вчинки людини. Про це свого часу писав Я.М. Любарський⁹. Слід, однак, дещо уточнити його спостереження. Пселл дійсно надавав першорядне значення шляхетності, яка розумілася ним як сукупність моральних чеснот і талантів людини. Успадкована від батьків і дідів «родова» шляхетність мала поєднуватися, за уявленнями Пселла, з особистими чеснотами. Своєрідність його ставлення до питання про цінність людини з найбільшою повнотою виявляється в оцінці Іоанна Мавропода, Константина Ліхуда, Іоанна Ксифіліна. Кожному з них він присвятив твори, в яких прославляв їх чесноти¹⁰. Всі вони досягли

⁷ Ibid. 6. 134.

⁸ Ibid. 7. 2; 6. 29; 6.74; 6.75.

⁹ Любарский Я.Н. Исторический герой в «Хронографии» Михаила Пселла // Византийский временник. – 1973. – Вып.33. – С. 98.

¹⁰ Μιχαήλ Ψέλλος. Εγκώμιον εις Ιωάννην τον θεοσεβέστατον μητροπολίτην Εύχαϊτων και πρωτοσύγκελλον // Συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας: 7 τ. / επιμ. Σάθρα Κ.Ν. – Αθήνα; Παρίσι, 1872 – 1894. – (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη). – Τ.Ε (5). – 1876. – Σ. 142 – 167; Μιχαήλ Ψέλλος. Επιτάφιος εις τον μακαριώτατον

високого становища у суспільстві завдяки своїм знанням та вченості. Варто зазначити, що Пселл захоплювався «блиском громадянських чеснот» Ліхуда, який досяг високого рангу месазона, а згодом патріарха, хоча відомо, що він не пройшов при цьому всіх щаблів ієрархічних сходів. Сам Пселл увійшов до числа придворних, за його власним висловом, завдяки своєму розуму і талантам. Про себе він повідомляв, що «вражав красномовством і був більше відомий мистецтвом слова, ніж родовитістю»¹¹.

Отже, з одного боку, у свідомості Пселла був наявний принцип, згідно з яким родовитість підносить людину над іншими членами суспільства, а з іншого – для нього важливі особисті чесноти. Складається враження, що все ж головним критерієм значення особистості для Пселла були вченість, інтелект і високий культурний рівень. Проте він був людиною свого часу, і саме тому соціальні градації чітко проступають у його праці.

Серед світських вельмож на першому місці Пселл розташовував синклітиків. Вони для нього складали «вибраний стан»¹². Що стосується ще однієї групи в складі вищої правлячої верстви, царських рідних, то вона мало фігурує в «Хронографії». Так, докладно описуючи оточення Зої та Феодори, Пселл перераховував жезлоносців, мечників, секироносців, фаворитів, свиту, синкліт, не згадуючи членів сім'ї. Разом з тим при описі правління Михаїла VII Пселл приділив значну увагу сім'ї імператора, оскільки, за його словами, під час його царювання справа йшла до встановлення колективного фамільного управління. Інший подібний випадок стосується правління Ісаака Комніна, який підняв заколот в 1057 р. і довірив «охорону своєї особи кровним родичам». Однак потім він змінив ставлення і «... свою рідню він нічим більше не відрізняв від інших людей»¹³. Здається, що, за Пселлом, вплив царських родичів здійснюється (поряд з царськими наблизеними) настільки, наскільки вони наділені чинами.

Ставлення Пселла до військових заслугує на особливу увагу. В «Хронографії» можна знайти чимало висловлювань про важливість військового стану і необхідність постійно дбати про військо. Відзначимо,

πατριάρχην κυρ Ιωάννην τον Ξιφιλίνον / Συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας: 7 τ. επισ. Σάθα Κ. Ν. – Αθήνα; Παρίσι, 1872 – 1894. – (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη). – Τ.Δ΄(4). – 1874. – Σ. 421 – 462; Michele Psello. Orazione in memoria di Constantino Lichudi / ed. Criscuolo U. – Messina, 1983. – 212 p.

¹¹ Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία. 7. 66; Const. 7.

¹² Ibid. 6. 3.

¹³ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. Eud. Rom. 14; Eud. Rom. 15; 7.8; 7. 71.

що, будучи виключно цивільною людиною, Пселл, однак, претендував на знання військової справи і склав невеликий трактат «Про військовий порядок», написаний, щоправда, не для воєначальника, а для філософа, який забажає познайомитися з військовою справою¹⁴.

В «Хронографії» є чимало піднесених описів чеснот провінційних полководців, у тому числі бунтівних. Так, загибель при Фокеї ватажка повсталих, Варди Фоки, Пселл назвав «прикрим і гідним жалю видовищем». В іншому місці, описуючи наближених Ісаака Комніна, представника «військової партії», Пселл відзначав, що серед них були «перші люди, доблесні нащадки шляхетних родів, які статурою не поступалися стародавнім героям»¹⁵.

Пселл вважав, що ідеальним правителем був би той, хто міг би й військо очолити, і державою правити¹⁶. І все ж він вочевидь побоювався військових і відчував до них недовіру, а то й відверту ворожість. Дуже показові його взаємини з двома з них. До Ісаака Комніна історик демонстрував шанобливе ставлення на початку його кар'єри. Проте активні дії імператора злякали Пселла, і він взяв участь у змові проти нього. Ще більш відверто його позиція виявилась у ставленні до Романа Діогена. Жоден з імператорів не викликав такої відрази у історика. Роман Діоген порушив плани Пселла, який прагнув політичної влади. Хоча Пселл прекрасно розумів, що імперія опинилася в складній зовнішньополітичній ситуації і для її порятунку необхідно боєздатне військо з компетентним воєначальником на чолі, він діяв всупереч з державними інтересами. Він вміло інтригував проти імператора-воєначальника, який намагався протистояти полчищам сельджуків, на користь ставленика «громадянської партії», бездарного і не здатного до державної діяльності Михаїла Парапінака. Зауважимо, що його інтриги принаймні опосередковано вплинули на нищівну поразку при Манцикерті, яка відкрила Малу Азію для безперешкодного наступу турків. Звідси випливає, що проголошений Пселлом в теорії принцип пріоритету загального блага відступає, коли справа стосується його особистого блага, а його слова про важливість військового стану для благополуччя імперії також в значній мірі носять декларативний характер.

Незважаючи на свої заяви про високу компетентність у військовій сфері, Пселл не вмів правильно оцінити стан візантійської армії, в тому числі такого явища, як «найманство». Наявність загонів «тавроскіфів»,

¹⁴ Михаїл Пселл. О военном строе // Para Bellum. – 1998. – Вып. 6. – С.12–22.

¹⁵ Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία. 1.17; 7. 24.

¹⁶ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 7. 4.

франків, а також івірів на службі Візантійської держави він сприймав як природне явище. Він не усвідомлював, що поява найманців була наслідком деградації візантійської армії. Наймані лицарі – «напівварвари», яких щедро нагороджували земельними пожалуваннями, не тільки протистояли візантійцям як іноземці, які розмовляли на чужих мовах, але були відділені від народу соціальною межею¹⁷. Деякі з них захоплювалися політичними авантюрами, як, наприклад, італо-нормандський найманець Ерве Франкопул, який підчас правління Михаїла VI намагався створити незалежну державу в східній частині Малої Азії.

Таке суперечливе ставлення історика до військових не заважало йому, проте, бачити, що стрижневим моментом політичного життя візантійської держави було протиборство двох угруповань знаті (столичного чиновництва і провінційних військових). Так, описуючи початок заколоту Ісаака Комніна проти Михаїла VI, Пселл зазначав, що «військовий стан і раніше хотів забрати владу над Ромейською державою і служити царю-воїну...»¹⁸. У тексті «Хронографії» розкидано чимало зауважень, які дозволяють зробити висновок, що в цьому протиборстві письменник знаходився на боці столичної бюрократії.

Розглянемо тепер ставлення Пселла до духовництва та церкви. Текст «Промови проти Михаїла Кіруларія» виявляє глибокі знання Пселла в області канонічної літератури та історії візантійської церкви. У «Промові» Пселл намагався інкримінувати Михаїлу Кіруларію замах на імператорську владу. У зв'язку з цим він висловив свої погляди на питання про взаємини між імператорською владою та церквою. Як відомо, для візантійського державно-правового мислення протягом всієї історії Візантії був характерний принцип примату світської влади над духовною¹⁹. «Хронографія» та інші твори Пселла за своїм змістом і загальним настроєм не залишають сумнівів у тому, що історик був прихильником цього принципу офіційної ідеології, зафіксованого в Кодексі Юстиніана. В «Промові проти Михаїла Кіруларія» Пселл висловився в дусі VI новели Кодексу: «Коли Бог відділив священство від

¹⁷ Каждан А. П. Культура Византии. – М., 1968. – С.95.

¹⁸ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 7.6.

¹⁹ Скабаланович Н.А. Византийское государство и церковь в XI в.: от смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина: в 2 кн. – СПб., 2004. – Кн. I. – 2004. – С.235.

царства, останнє поставив на чолі мирських справ, священству ж доручив турботу про душі»²⁰.

«Промова проти Михаїла Кіруларія» рясніє богословською риторикою. «Хронографія» ж носить зовсім інший, відверто світський характер і містить вкрай мало відомостей про життя церкви. І все ж виділити деякі аспекти ставлення історика до церкви виходячи з цього тексту можливо. Пселл засуджував надмірні витрати на церковне будівництво. Імператору Роману III, який виділив величезні кошти на зведення храму Марії Перівленти, варто було б, на його думку, замість цього «поповнити казну» або виділити кошти «на військові потреби». У ставленні до церковної розкоші Пселл висловлював ідеї, близькі до іконоборських. «Чим можуть сприяти божественному благочестю, – запитував Пселл, – співмірність стін, окружність колон, розвішані тканини, розкішні жертви та інша пишність, якщо для цього достатньо розуму в божественних шатах, душі, скропленої духовним пурпуром, пропорційності справ, благочиння думки...». Далі він заявляв, що з простоти духу споруджується всередині людини «інший храм, люб'язний і приємний Господу»²¹.

У творах Пселла наявні відомості про вищих ієрархів візантійської церкви. Однак вони цікавили його в різній мірі. Вкрай мало повідомляв Пселл про Олексія Студита. І хоча Олексій, який обіймав патріарший престол протягом вісімнадцяти років (1025–1043), був помітною політичною фігурою (він активно захищав становище привілеї духовництва, а також брав участь у повстанні в квітні 1042 р. і позбавленні влади Михаїла V), Пселл присвятив йому в «Хронографії» лише кілька дрібних ремарок²². Найбільш змістовною з них є та, де він засуджував патріарха за той факт, що він не заборонив шлюб між Зоєю і Константином Мономахом, адже для кожного з них він був третім, а це заборонялось візантійським канонічним правом²³.

Більш чітко у творчості Пселла проступає постать патріарха Михаїла Кіруларія (1043–1059), з яким письменника пов'язували складні взаємини. Кіруларій на сторінках «Хронографії» охарактеризований як жорстка і затята людина, що активно втручалася в політичне життя Константинополя.

²⁰ Михаил Пселл. Обвинительная речь против Михаила Кируллария // Безобразов П.В. Материалы для истории Византийской империи // Журнал Министерства народного просвещения. – 1889. – Ч. 265.– С. 58.

²¹ Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία. 3.15.

²² Oxford Dictionary of Byzantium: 3 vol. / ed. Kazhdan A. P. – Oxford University Press, 1991. Vol. III. – 1991. – P. 67.

²³ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 6.20.

В іншому тоні описані Константин Ліхуд (1059–1063) та Іоанн Ксіфілін (1063–1064), які послідовно займали патріаршу кафедру після смерті Михаїла Кіруларія. Константин Ліхуд отримав від Пселла розлогу та дифірамбічну характеристику. Пселл захоплювався гармонійним поєднанням в його особистості громадянських чеснот з якостями священнослужителя. Відзначимо, до речі, що для Пселла радше за все громадянин – це людина, яка сумлінно виконує свої посадові обов'язки. Іоанна Ксіфіліна Пселл називав людиною «досконалої чесності і гідною священного трону»²⁴. Знаменно, що Ксіфілін удостоюється такої високої оцінки Пселла, незважаючи на те, що в кінці життя вони розійшлися у поглядах на деякі філософські питання.

Якщо оцінювати відомості Пселла про наведених вище візантійських патріархів, то перш за все помітно, що він не розглядав безпосередньо їх діяльність. Щоправда, «Промова проти Кіруларія» начебто є винятком. Але ця промова була політичним замовленням, а відтак звинувачення патріарха в чаклунстві та участі в містеріях, що фігурують в ній, навряд чи відповідають дійсності.

Пселл, таким чином, писав тільки про тих патріархів, з якими тісно перетинався в житті. При цьому Кіруларій, який вороже ставився до діяльності очолюваного Пселлом «гуртка інтелектуалів», що існував при дворі Константина IX Мономаха, а також до схильності Пселла до античної спадщини, отримав негативну характеристику історика. З Константином Ліхудом та Іоанном Ксіфіліном Пселла зв'язували відносини особистої дружби, обидва вони були одностайними Пселла під час існування гуртка інтелектуалів при дворі Константина Мономаха, тому удостоїлися його високих похвал. Разом з тим звертає на себе увагу те, що при характеристиці Ліхуда і Ксіфіліна Пселл жодного разу не згадав про боротьбу Ліхуда з монофізитами або про спроби Ксіфіліна знайти компроміс з вірменською церквою, чи про будь-які інші їх справи. Захоплюючись освіченістю Ксіфіліна, Пселл ні слова не зронив ні про його праці, присвячені правознавству, ні про його агіографічний твір. Отже, Пселл обмежився емоційною оцінкою особистих якостей патріархів. Критерії, якими він при цьому керувався, цілком світські: освіченість, філософський склад розуму, громадянські чесноти.

Є у Пселла висловлювання і з приводу ченців. Після короткочасного перебування в монастирі на горі Олімп історик писав про згубний вплив ченців на імператрицю Феодору: «А всьому провиною ці мерзенні, всяку міру перевершуючі, не ангели, які доставляють їй веління Всевишнього, але тільки ззовні їм наслідують, а в серці лицеміри; я маю на увазі наших назиріїв...». Історик з обуренням писав про двоєдушність

²⁴ Ibid. 7. 66; Const. 26.

ченців, які зовсім «душі в святому не наставляють, людські пристрасті не смиряють», але вводять в оману простодушних людей²⁵.

Отже, справи церкви та її інститутів не були об'єктом пильної уваги Михаїла Пселла. Не виходячи за рамки офіційного православ'я, він помічав лише окремі елементи церковної структури, до яких дозволяв собі ставитися з позицій раціоналістично мислячого світського інтелектуала, тобто критично.

Нам залишається розглянути, яке місце відводить Пселл у своїх творах таким соціальним групам візантійського суспільства, як простий народ і раби. Ставлення Пселла до народу виявляється відверто, хоча цій темі в його творах приділено небагато місця. Міський житель і царський наближений, Пселл був далеким від розуміння становища сільського населення. У нього було найзагальніше уявлення про сільську працю. Так, бажаючи підкреслити низьке походження імператора Михаїла V, історик перераховував, чим, на його думку, займаються селяни. «Його батько, – писав Пселл, – не сів і нічого не вирощував, бо не було у нього і шматочка землі, не ходив за стадами, не пас овець, не розводив тварин і не мав, вочевидь, ніяких засобів до життя». В іншому місці «Хронографії» історик згадував сільських жителів для того, щоб підкреслити виключне милосердя імператора Константина X Дуки, який нібито був єдиним з описуваних ним правителів, хто надав селянам небувалу милість (обдарував їх «милосердними промовами» і «ще більш милосердними діяннями» нарівні з іншими прошарками)²⁶. Однак з тексту «Історії» Михаїла Аталіата випливає, що Константин X Дука спирався на синклітиків (і меншою мірою на городян), і саме їм були призначені «милосердні діяння» імператора²⁷. В даному випадку згадка про благодіяння сільським жителям не що інше, як енкоміастичний прийом.

Село для Пселла – спосіб відійти від «ринкової метушні й мішури»²⁸. Як землевласник, історик ставився до селянства з недовірою, якщо не з ворожістю, що відбилося в його листуванні. Особливе неприйняття викликали у Пселла спроби селян відстояти свої права на землю²⁹.

Термін «народ» присутній в творах Пселла, але він не застосовує його до селянства. Під «простим народом» історик розумів, як правило,

²⁵ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. Theod.18.

²⁶ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 4. 26; Const.16.

²⁷ Michael Attaleiates. Historia / ed. Brunet de Presle W.; Bekker I. – Bonn, 1853. – P.

71.

²⁸ Ibid. Const. 6.

²⁹

Любарский Я.Н. Пселл в отношениях с современниками (опыт характеристики личности) // Византийский временник. – 1976. – Вып.37. – С. 99.

населення Константинополя. Так, Пселл повідомляв, що замисливши вигнати імператрицю Зою, її чоловік Михаїл V спочатку шукав підтримки у синклітиків, тобто у вищого чиновництва, а потім почав «обробляти простолюдинів». «Прості люди» при цьому виступають у нього якоюсь загальною масою, яку використовують політичні діячі, що рвуться до влади і підпорядковують її своїй волі³⁰.

Більш диференційовану картину населення столиці Пселл надав підчас опису наростання загального невдоволення політикою Михаїла V, причиною якого, як вже зазначалося, історик намагався представити ображені монархічні почуття константинопольців. Він почав перелік невдоволених з «людей вельможних», «служителів вітваря», «родичів і домочадців імператора». Потім пригадав «майстровий люд» і навіть «союзників і іноземців». Під «майстровим людом» Пселл мав на увазі константинопольських ремісників, тобто «людей з ергастерій». У повстанні в описі Пселла фігурував також «ринковий народ», тобто торгове населення Константинополя, яке, за його словами, прийшло в надзвичайне збудження. Історик намагався представити це повстання як стихійний порив простих константинопольців, підтриманих «кращими людьми». Разом з тим він різко засудив загін, який оточив храм, де сховався імператор. Він назвав їх «самозванцями». Його лякав натовп, який увірвався до храму, і він порівняв його зі «зграєю диких звірів»³¹.

Дещо з іншим відтінком вжите слово «народ» в «Промові проти Михаїла Кіруларія». Пселл згадав події, пов'язані з повстанням проти імператора Михаїла VI Стратиотика, в якому брав участь Кіруларій в якості одного з ватажків константинопольського населення. Навмисно ігноруючи той факт, що ватажок табору військових, Ісаак Комнін, який став у результаті повалення Михаїла VI імператором, спочатку порозумівся з патріархом і залишив його на патріаршій кафедрі, Пселл звинуватив Кіруларія в тому, що той став ватажком «мерзенних зловмисників». Мабуть, навколо Кіруларія групувалася якась частина торговців і ремісників Константинополя, а також духівництва. Вони становили так звану «партію» Кіруларія. Підкреслюючи одіозність патріарха, Пселл заявив, що в числі його прихильників були ті, кого «проклинає народ». Говорячи про прихильників патріарха, історик, назвав їх «черню». Під «народом» тут слід розуміти тих, хто не підтримав Кіруларія. Таким чином, в даному випадку слово «народ», як, втім, і «чернь» вживається з риторичною метою³².

³⁰ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 5. 15; 5. 17; 5.33.

³¹ Ibid. 5. 25; 5. 26; 5. 37; 5.39; 5.41.

³² Михаил Пселл. Обвинительная речь против Михаила Кирулария // Безобразов П.В. Материалы для истории Византийской империи // Журнал Министерства народного просвещения. – 1889. – Ч. 265.– С. 54.

Як зазначалося вище, під натовпом Пселл найчастіше розумів населення Константинополя. Однак є в «Хронографії» фрагмент, де слово «натовп» застосовується до населення провінції. Мова йде про повстання македонського полководця Лева Торніка. Пселл вказував способи, за допомогою яких, на його думку, Торнік підпорядкував собі натовп. Замість роздачі хліба та грошей Торнік дарував «простим людям» зменшення податків і дозвіл забирати собі здобич після набігів. Вельможним же людям та синклітикам, яких історик відокремив від натовпу, були роздані різноманітні цивільні та військові посади.

На думку Пселла, населення Константинополя зобов'язане бути відданим імператору, тому обіцянка Константином Мономахом нагороди за підтримку імператора під час облоги міста Торніком викликала несхвалення Пселла. В цьому контексті слово «народ» виступає в найбільш звичному для історика сенсі: йдеться про просте населення столиці, торгівців, ремісників та ін.³³

В «Хронографії» Пселл також вживав слово «раб». Це слово у нього найчастіше означало душевну несвободу, скутість думки. Так, розмірковуючи про різні типи душ, він особливо цінував володаря такої душі, який під ударами долі не жахається, і «не перетворюється на раба». Крім того, слово «раб» вживалося у нього не в розумінні особистої несвободи, а в сенсі беззастережного підпорядкування кому-небудь, найчастіше правителю. Так, Іоанн Орфантроф, умовляючи Зою усиновити майбутнього імператора Михаїла V, обіцяв їй: «... він для тебе буде рабом і місце займе найнижче». І все ж є в «Хронографії» одна згадка про рабів, де історик мав на увазі не стан душі, а соціальну групу. Він протиставляв вільних і рабів, відзначаючи, що раб – це людина, позбавлена громадянства³⁴. Пселл розумів під «громадянством» правоздатність вільної людини.

Отже, можна зробити висновок про те, що соціальні симпатії Пселла знаходились на боці столичної чиновної бюрократії. Оперуючи поняттям «народ», Пселл демонстрував обмежений світогляд царедворця. Він не цікавився «народом» і його життям у звичайних умовах, а торкався лише його поведінки під час повстань і політичних конфліктів. При цьому для його описів характерний, з одного боку, тон легкого презирства стосовно «натовпу», а з іншого, страх перед потужною стихією народного виступу.

³³ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 6. 104; 6. 117; 6. 117; 6. 120.

³⁴ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 6. 97; 4. 22; Const. 29.